

Antoni Krawczyk

Źródła Informacji do Respublica Polonica Jana Krzysztofa Hartkoocha

---

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 40, 117-141

1985

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Instytut Historii Wydziału Humanistycznego UMCS

Antoni KRAWCZYK

**Źródła informacji do *Respublica Polonica*
Jana Krzysztofa Hartknocha**

Исторические источники работы Яна Кшиштофа Харткноха
Respublica Polonica

Sources d'informations pour *Respublica Polonica* de Jean Christophe Hartknoch

W Polsce w XVII wieku spośród wszystkich nauk największą popularność osiągnęła historia. Jak twierdzi Henryk Barycz ta dyscyplina charakteryzowała się żywością, autentyzmem, różnorodnością form i kierunków.¹

Na rozwój XVII wiecznego dziejopisarstwa w naszym kraju wpływ wywarły trzy ośrodki zagraniczne: Rzym, Lovanium i Paryż. W Rzymie kształcili swe umiejętności dziejopisarskie Stanisław Łubieński, Paweł Piasecki, Samuel Nakielski, Szymon Starowolski,² w Lovanium Albrecht Radziwiłł, Stanisław Kobierzycki, Krzysztof Sapieha, Łukasz Opaliński, Jan Heindenstein-Solecki, a także Starowolski,³ w Paryżu Rafał Leszczyński, Dawid Hilchen, Jakub Sobieski.⁴

Inne oddziaływania towarzyszyły rozwojowi historii na północnych obszarach Polski, w Gdańsku, Toruniu i Elblągu. Tu głównie pod wpływem wzorów zapożyczonych z ośrodków protestanckich badaniem dziejów zajmowali się mieszcianie.⁵

¹ H. Barycz: *Barok. Dzieje nauk humanistycznych*. [w:] *Historia nauki polskiej*, t. 2, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970, s. 155. Jednocześnie podają wykaz stosowanych dalej skrótów: Rp — J. K. Hartknoch: *Respublica Polonica...* wyd. 1, Rp-2 — Hartknoch: *Respublica Polonica...* wyd. 2, Rp-3 — Hartknoch: *Respublica Polonica...* wyd. 3; LC: *A Catalog of Library of Congress*, BMC: *British Museum General Catalogue*, BN: *Catalogue Général de la Bibliothèque Nationale*.

² Barycz: *op. cit.*, s. 158.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ L. Mokrzecki: *Pisarstwo historyczne w Gdańsku w okresie baroku*. „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Gdańskiego Pedagogika, psychologia, wychowanie”, nr 2, 1973, I d. *Refleksje o historiografii gdańskiej XVII wieku*. „Studia i materiały do dziejów nauki polskiej”, seria E, z. 6/1977, I d.: *W kręgu*

Na osiągnięcia historyczne Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego duży wpływ wywarł Jan Krzysztof Hartknoch. Jak podkreśla Stanisław Salmonowicz lata osiemdziesiąte siedemnastego wieku dzięki działalności Hartknocha w Toruniu przyczyniły się do rozwoju dydaktyki i badań naukowych w tym mieście.⁶

Wkład Hartknocha w rozwój historiografii polskiej jest doceniany przez znawców problemu. Jerzy Serczyk wiąże z dziejopisarstwem Hartknocha schyłek przednaukowego rozwoju dyscypliny historycznej na ziemiach polskich, po czym nastąpiła nowa era dziejopisarstwa podporządkowanego wymogom warsztatu naukowego.⁷

Henryk Barycz przy omawianiu barokowej historiografii polskiej kiedy ocenia osiągnięcia różnowierców, z luteranów najwyżej eksponuje Hartknocha, mówiąc o nim jako o historyku o nowoczesnym podejściu metodologiczno-krytycznym i głębokim spojrzeniu. Najwyżej ceni jego dzieło *Alten und neues Preussen oder preussische Historie*, Królewiec 1684, gdyż wywarło ono doniosły wpływ na rozwój dziejopisarstwa luterńskiego w Prusach aż do końca XVIII wieku.⁸

Zasłużony dla historii prawa polskiego Stanisław Kutrzeba dość pozytywnie oceniał dzieło Hartknocha *Respublica Polonica duobus libris illustrata*, Frankfurt i Lipsk 1678, mając na uwadze zwłaszcza drugą księgę poświęconą zagadnieniom ustrojowym. Mówiąc o tej księdze Kutrzeba pisał, iż Hartknoch opierał się na ustawach poza które nie sięgał. Jednakże ujął rzecz systematycznie i dokładnie.⁹

Jan Krzysztof Hartknoch urodził się w 1644 roku w Jabłonce koło Pasymia jako syn nauczyciela i pastora wiejskiego. W roku 1672 uzyskał stopień magistra w Królewcu i zaczął prowadzić wykłady w tej Akademii. W marcu w 1677 roku otrzymał propozycję objęcia stanowiska profesora w Gimnazjum Toruńskim, z której skorzystał, pełniąc obowiązki profesora aż do śmierci. W roku 1678 opublikował dzieło *Respublica Polonica...* Odkrywszy kronikę Duisburga wydał ją z manuskryptu w 1679 r. *Petri de Dusburg ... Chronicon Prussiae* Frankfurt, 1679, dołączając do niej 19 łacińskich rozpraw z zakresu historii, etnografii, języka dawnych Prusów oraz rządów krzyżackich. Na tym materiale powstało dzieło: *Alt und Neues Preussen*, Frankfurt, 1678, gdzie w pierwszej części dzieła omawia pochodzenie, wierzenia i obyczaje dawnych Prusów, w drugiej zaś rządy krzyżackie. W roku 1686 opublikował *Preussische Kirchen-Historie* (Frankfurt), ważną dla dziejów reformacji i kontrreformacji. W roku 1685 wydał anonimowe dzieło wymierzone przeciw Mi-

---

prac historyków gdańskich XVII wieku, Gdańsk 1977; S. Salmonowicz: *Toruńskie Gimnazjum Akademickie w latach 1681–1817*, w: *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, t. 4 pod red. Z. Zdrojkowskiego, Poznań 1973; M. Pawlak: *Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535–1772*, Olsztyn 1972.

⁶ Salmonowicz: *op. cit.*, s. 148–149.

⁷ J. Serczyk: *Warsztat historyczny Jana Krzysztofa Hartknocha (1644–1687)*, [w:] *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, t. 1, Toruń 1972, s. 283.

⁸ Barycz: *op. cit.*, s. 184.

⁹ S. Kutrzeba: *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów 1925, s. 276.

kołajowi Chwałkowskiemu, pt.: *Exercitatio ad generosi Domini Nicolai Chwalkovii, Jus publicum Regni Poloniae... b.m.*, będące krytyką jego dzieła: *Regni Poloniae Jus Publicum...*, Królewiec, 1684. Zmarł w Toruniu w 1687 r.¹⁰

Niniejsze rozważania będą mieć charakter wstępny i fragmentaryczny. Chcę bowiem jedynie ukazać z jakich zasobów informacji korzystał Hartknoch przy pisaniu dzieła *Respublica Polonica*...¹¹ Zwrócę uwagę przede wszystkim na wydanie z roku 1678, porównując je z wydaniem następnym z 1687 i 1698 roku. Najpierw dokonam ogólnej charakterystyki dzieła.

Respublica Polonica składa się z dwu nierównych części. W pierwszej Hartknoch dokonał wykładu na temat dynastii i osób panujących w Polsce. Następnie dał opisy geograficzne wszystkich ziem i krajów które kiedykolwiek, nawet przez krótki okres czasu były związane z Polską. Zalicza do nich Śląsk, Węgry, Łużyce, Brandenburgię, Prusy, Inflanty, Ruś i Moskwę, Litwę, Mazowsze, Wołoszczyznę, Mołdawię i Podole. W ostatnim rozdziale części pierwszej przedstawił podziały sądowo-administracyjne. Księga druga nosi tytuł *Jus publicum Regni Poloniae*. Została podzielona na 9 następujących rozdziałów: 1. *O królu, królowej i bezkrólewiu*. 2. *O prawie króla na podstawie paktów konwentów*. 3. *O senacie*. 4. *O urządach*. 5. *O szlachcie*. 6. *O sejmach*. 7. *O sądach*. 8. *O wojskowości*. 9. *O formie rządu polskiego*.

O ile w księdze pierwszej dla uzasadnienia swych wywodów Hartknoch korzystał w dużej mierze ze źródeł, które dziś nazwalibyśmy opisowymi, odmiennie rzecz przedstawia się w księdze drugiej. Tu przeważają źródła aktowe. W ich zakres wchodzi w przeważającej mierze konstytucje sejmowe. Z uwagi na specyfikę zagadnień prawnych nie będę omawiał wykorzystania wszystkich źródeł aktowych. Zajmę się głównie przedstawieniem źródeł opisowych. Jednakże te rozważania mają dopiero charakter wstępny. Sprowadzają się one bowiem do ukazania tytułów dzieł z których Hartknoch korzystał przy pisaniu pracy bez analizy porównawczej, która w dalszym etapie badań winna dać odpowiedź w jakiej mierze zajmował postawę krytyczną przy korzystaniu z zaczerpniętych informacji.

Powolywanie się Hartknocha na dzieła innych pisarzy jest dalekie od doskonałości, lub nawet przyzwoitości bibliograficznej. W tytułach przedstawianych przez niego dzieł zdarzają się niedokładne opisy. Używa zbliżonych zamiennych pojęć, czasami powołuje się jedynie na autora nie podając tytułu. Innym razem jest zasygnalizowany tytuł dzieła bez nazwiska autora. Zdarza się i tak, że Hartknoch podaje miejsce i rok wydania dzieła i wydawcę, ale nie wymienia tytułu, lub podaje

¹⁰ Serczyk: *op. cit.*, s. 285. Autor prostuje nieścisłości W. Piwarskiego podane w 9 tomie *Polskiego Słownika Biograficznego*, s. 285.

¹¹ J. K. Hartknoch: *Respublica Polonica duobus libris illustrata*. Frankfurt—Lipsk 1678. Nowy Korbut (t. 2. s. 248) podaje mylną informację o wydaniu tego dzieła w Jenie. W Jenie miało miejsce drugie wydanie dzieła Hartknocha, które nosi tytuł: *De republica Polonica libri duo*, rok 1687. Wydanie 3. Lipsk 1698, nosi taki sam tytuł jak wydanie 2.

tytuł nie odpowiadający dziełu wydanemu w przedstawionym miejscu i roku. Są też pomyłki w przedstawianiu roku wydania. Mając to wszystko na uwadze poddałem konfrontacji dane przedstawione przez Hartknocha z opisami bibliograficznymi Estreichera i *Nowego Korbuta*, by ustalić poprawne tytuły dzieł dotyczące piśmiennictwa polskiego. Gorzej się rzecz przedstawia z tytułami dzieł pisarzy obcych. Ich dokładną treść oraz prawdopodobieństwo pierwszego wydania będą domniemywał w oparciu o wydawnictwa katalogów: Library of Congress, New York vol. I 1958 r., British Museum, New York vol. I 1967 i Bibliothéque Nationale, Paryż vol. I 1897. Są u Hartknocha także nieliczne dzieła, których danych nie byłem w stanie ustalić i je pominąłem. Przedstawiając dzieła autorów mniej znanych będę podawał charakterystykę biograficzną niektórych spośród nich, opierając się głównie na encyklopedycznych informacjach.

O przywiązaniu Hartknocha do książek czerpiemy również informację z jego wypowiedzi zawartej w przedmowie do kroniki Duisburga. Czytamy tam o kontaktach naukowych Hartknocha ze znanym członkiem rady miasta Elbląga Godfrydem Zamehlem (Zameliusem), od którego wypożyczał książki.¹²

Jako nowość warsztatu historycznego na ziemiach polskich w XVII wieku należy uznać wyeksponowanie przez Hartknocha na początku pracy dwóch wykazów bibliograficznych, nazywanych zresztą przez niego niesłusznie — katalogami. Pierwszy wykaz bibliograficzny zawiera prace polskich pisarzy, z wyjątkiem Waszenberga. Drugi natomiast polskie konstytucje. Możemy powiedzieć, z punktu widzenia współczesnego źródłoznawstwa, iż w pierwszym znajdują się źródła opisowe, a w drugim aktowe.

W wydaniu pierwszym z 1678 r. źródła opisowe zostały umieszczone w wykazie bibliograficznym według następującej kolejności: *Kronika Baszki* (1215/1225-1280?) bez podania tytułu. Jest to tylko wzmianka: *antiquissimus Polonie scriptor, qui ex aliorum citationibus aliquando allegatur*.

Po Baszce Hartknoch wymienia dzieło Kadłubka: *Historia Polonica*, wzmiankując iż jego autor był biskupem krakowskim oraz, że kronika została wydana wraz z komentarzem (nie wspomina o autorze komentarza Janie Dąbrówce) w Dobromilu w 1615 r. Nowy Korbut natomiast mówi o wydaniu tej kroniki w 1612 roku. Hartknoch podaje również format bibliograficzny dzieła 8°.

W następnej kolejności Hartknoch wspomina o *Annales* Długosza, wzmiankując o wydaniu 1 tomu w Dobromilu w 1615 r., formatu 8° i dwóch następnych tomów w różnych miejscowościach. Hartknoch nie podaje dokładnego opisu dzieła: *Historia Polonica Joannis Długossi* oraz nie wspomina o pierwszym wydaniu dobromilskim z 1614 r. (por. N. K., t. 2, s. 129).

Po Długoszu Hartknoch wymienia kronikę Miechowity (*Chronica Polonorum*), bez podania miejsca wydania i formatu bibliograficznego. Za to wzmiankuje, że została ona przedrukowana przez J. Pistoriusza w II tomie *Polonicae historiae cor-*

¹² Serczyk: *op. cit.*, s. 291, przypis 20.

pus, Bazylea, 1582. Ta wzmianka jest zgodna z opisem w *Nowym Korbutie* (t. 2, s. 519). Przy Miechowicie Hartknoch zaznacza, iż był kanonikiem krakowskim.

Po Macieju z Miechowa Hartknoch wymienia kronikę Marcina Kromera: *De ortu et rebus gestis Polonorum* (zamiast *de origine* ...), Bazylea, 1555, wzmiankując iż Pistoriusz zamieścił tę kronikę w II tomie cytowanego wyżej wydawnictwa. Także wzmiankuje luźno, że opis Polski Kromera (*Polonia sive de situ populis, moribus, magistratibus, et republica regni Polonici libri duo*, Kolonia 1577) został wydany w Lejdzie w 1627 r. Nowy Korbut, t. 2, s. 414, informuje iż dzieło noszące ten tytuł znalazło się w zbiorze wydanym w wymienionym przez Hartknocha roku i miejscu, pt.: *Respublica sive status Regni Poloniae, Lithuaniae, Prussiae etc. diversorum authorum*.

W następnej kolejności Hartknoch wymienia dzieło Gwagnina *Sarmatia Europea* (poprawny tytuł winien brzmieć: *Sarmatiae Europae descriptio*, Kraków 1578) wzmiankując, że zostało ono przedrukowane przez J. Pistoriusza w 2 tomie cyt. wydawnictwa. Zaznacza również, iż zastrzeżenia do praw autorskich tego dzieła czyni Maciej Strykowski.

Za Gwagninem Hartknoch wymienia żyjącego na przełomie XVI i XVII wieku Salomona Neugebauera, podając tytuł jego dzieła: *Historia rerum Polonicarum libri decem*, Hanower 1618. Jest to zgodne z opisami bibliograficznymi. Oprócz tego Hartknoch podaje format bibliograficzny dzieła 4°.

Po Neugebauerze jest wzmianka o Macieju Strykowskim. Hartknoch dodaje do jego nazwiska pseudonim *Osostevicius*. Hartknoch informuje, iż Strykowski wydał w Królewcu w 1582 roku w języku polskim historię Litwy formatu *folio*. Na podstawie miejsca i roku wydania łatwo ustalić, że chodzi w tym wypadku o dzieło: *Która przedtem światła nie widziała. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi* (Por. *Nowy Korbut*, t. 2, s. 297).

Następnie Hartknoch mówi o wyciągu (*epitomie*) sporządzonym z dzieła Strykowskiego przez Alberta (Wojciecha) Wijuk Kojalowicza pt.: *Historiae Lithuaniae*. Informuje, iż pierwsza część wyciągu wydana została w Gdańsku w 1650 r., a druga w Antwerpii w 1669, formatu 4°. Informacje te potwierdza Nowy Korbut (t. 2, s. 379).

Po Kojalowiczu Hartknoch wspomina o historii Polski Jana Herburta, dodając informację biograficzną, iż pochodził on z Felsztyna i był kasztelanem sanockim. Podaje wzmiankę o formacie bibliograficznym dzieła 4°. Jak informuje *Nowy Korbut* dzieło Herburta: *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa... descriptio*, Bazylea 1571, była skrótem pracy Kromera: *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*. O tym jednak Hartknoch nie wspominał.

Za Herburtem zamieszczona została wzmianka o Joachimie Pastoriuszu. Przy nazwisku umieszcza Hartknoch pseudonim ab. Hiltemberg. Podaje skrócony tytuł dzieła *Florus polonicus* (opuszczone *seu polonicae historiae epitome nova*), a także format bibliograficzny 12°. Brak jest miejsca i roku wydania (Lejda 1641). Również wspomina o pracy Pastoriusza, która ukazała się w Gdańsku w 1652 roku

w formacie 4° i dotyczyła wojny kozackiej. *Nowy Korbut*, t. 3, na s. 92 informuje, iż w Gdańsku w 1652 roku ukazało się dzieło Pastoriusza pt. *Bellum scythico cosacium, seu de coniuratione Tatarorum, Cosacorum et plebis Russiae contra Regnum Poloniae*.

Po Pastoriuszu Hartknoch wymienia Jana Dymitra Solikowskiego, zniekształcając tytuł jego dzieła, który poprawnie winien brzmieć następująco: *Commentarius brevis rerum polonicarum a morte Sigismundi Augusti*. Jest miejsce wydania, Gdańsk, lecz brak roku wydania (1647). Hartknoch podaje format bibliograficzny 4°.

W następnej kolejności została wymieniona praca Andrzeja Maksymiliana Fredry. Jest wzmianka biograficzna, iż Fredro był kasztelanem lwowskim, a następnie wojewodą podolskim. Hartknoch podaje tytuł, który stanowi zbitkę dwóch dzieł tego autora. U Hartknocha ma on następujące brzmienie: *Historia Henrici I regis Poloniae et fragmenta politica*, Gdańsk 1660. Jest też podany format bibliograficzny dzieła 12°. Jak podaje *Nowy Korbut* dzieło Fredry *Monita politico-moralia* ukazało się w Gdańsku dopiero w 1664 roku. Odnośnie do historii Henryka Walezego w Gdańsku w 1652 roku wyszło dzieło pt. *Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio...*

Za Fredrą Hartknoch wymienia *Opera posthuma* Stanisława Łubieńskiego informując, iż dzieła formatu *folio* zostały wydane w Antwerpii w 1641 roku. Jest wzmianka biograficzna o tym, że Łubieński był biskupem płockim.

Po tym zostało wymienione dzieło Reinholda Heindensteina: [*Rerum opuszczone Polonicarum*] *ab excessu Sigismundi Augusti libri XII*, Frankfurt 1672. Hartknoch zaznacza, że Heindenstein był sekretarzem królewskim.

Dalej Hartknoch wspomina o *Annales* Stanisława Orzechowskiego wydanych w Gdańsku w 1643 roku. Informuje, że ta edycja stanowi przedruk wydania dobromilskiego. Jak podaje *Nowy Korbut* (t. 3, s. 50) w Gdańsku we wspomnianym przez Hartknocha roku ukazało się dzieło Orzechowskiego: *Annales Polonici ab excessu Divi Sigismundi primi*, zaś wydawcą pierwszej edycji dobromilskiej w 1611 roku był J. S. Herburt.

Po Orzechowskim Hartknoch wymienia kronikę Pawła Piaseckiego: *Chronica gestorum in Europa singularium*, Kraków 1645, formatu *folio*, informując, iż jej autor był biskupem przemyskim.

W następnej kolejności Hartknoch mówi o pracy Jakuba Sobieskiego, lecz nie podaje jej tytułu, zaznacza tylko, że dotyczyła ona wojny chocimskiej oraz, że ukazała się w Gdańsku w formacie *folio*. Nie podaje roku wydania. Z *Nowego Korbuta*, t. 3, s. 258 dowiadujemy się, że w roku 1646 w Gdańsku ukazało się dzieło Jakuba Sobieskiego pt. *Commentarium Chotinensis belli libri tres*.

Po Sobieskim Hartknoch podaje w dokładnym opisie tytuł dzieła Stanisława Kobierzyckiego: *Historia Vladislai, Poloniae et Sueciae principis*, formatu 4°. Wzmiankuje, iż Kobierzycki był kasztelanem gdańskim, a następnie wojewodą pomorskim.

Bibliografię źródeł opisowych kończy dzieło historiografa Władysława IV Eber-

harda Wassenberga. Hartknoch czyni uwagę, iż napisał on pracę poświęconą panowaniu Władysława IV, wydaną w Gdańsku w 1643 roku, format 4°. *Nowy Korbut* podaje jej tytuł: *Gestorum... Vladislai IV*.

Kończąc wykaz bibliografii źródeł opisowych Hartknoch zaznacza, że inne tytuły dzieł pisarzy polskich, pruskich, śląskich, pomorskich, czeskich, jak i pozostałych krajów, zostały wymienione w tekście.

Gdy weźmiemy pod uwagę wydania następne analizowanego dzieła Hartknocha z roku 1687 i 1698, to zauważamy, iż w bibliografii pisarzy polskich są pewne korekty i innowacje. Na pierwszym miejscu wśród pisarzy polskich znajduje się teraz Kadłubek przed Baszką. Obszerniejsza jest informacja biograficzna o Kadłubku, dochodzą bowiem wiadomości, iż po biskupstwie krakowskim był mnichem klasztoru jędrzejowskiego.

To, iż Baszko w następnych wydaniach znalazł się na drugim miejscu za Kadłubkiem nastąpiło pod wpływem studiowania bibliografii pisarzy polskich Krzysztofa Warszawickiego. Wprawdzie Hartknoch nie wymienia jego dzieła, ale można powiedzieć z pewnością, iż ma na uwadze: *Reges, sancti, belletores, scriptores Poloni*, Rzym 1601 r.¹³ Wspominając o bibliografii Warszawickiego niesłusznie nazywa ją katalogiem. Dzięki studiowaniu tej bibliografii Hartknoch prostuje błąd jaki mu się uprzednio przydarzył przy Baszce, chociaż równocześnie popełnia następny twierdząc, iż Baszko pisał historię Polski w czasach Kazimierza Wielkiego w 1370 r., a więc już po swojej śmierci. Z całą pewnością ta informacja odnosi się do innego kronikarza — Janka z Czarnkowa.

Przy Długoszu w następnych wydaniach znalazła się informacja, iż był kanonikiem krakowskim, a także ta, że napisał życiorysy biskupów poznańskich (*Vitae episcoporum Posnaniensium*), które kontynuował sufragan poznański Jakub Brzeski (Brzeziński)¹⁴ 1540—1604, a wydał je w Braniewie w 1604 roku (format 4°) Tomasz Treter. Ponadto jeszcze Hartknoch wzmiankuje, iż Długosz napisał *Żywoty biskupów plockich*, które wydał w swoich dziełach Stanisław Łubieński. Jak podaje *Nowy Korbut* (t. 2, s. 128) *Vitae episcoporum Plocensium* jako przeróbka dzieła Długoszewego znalazły się w Łubieńskiego *Opera posthuma*.

W wydaniu drugim i trzecim po Macieju z Miechowa występuje nie wymieniony w pierwszym Bernard Wapowski jako autor kroniki obejmującej wydarzenia od czasów Lecha aż do 1535 roku. Hartknoch informuje, iż tą kronikę wraz z innymi dziełami wydał Tomasz Płaza w 1580 r. w formie *folio*. *Nowy Korbut* (t. 3, s. 374) informuje, iż Wapowski napisał kronikę obejmującą dzieje Polski od czasów przed-

¹³ J. Starnawski uważa Warszawickiego za pierwszego bibliografa polskiego. Por. J. Starnawski: *Szymona Starowolskiego Hekatonas i początki bibliografii polskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, vol. 12, fasc. 1, Lublin 1964, s. 136.

¹⁴ Jak podaje Barycz, ten biskup, wybitny humanista polski, dostarczył Treterowi do Długoszewego rejestru biskupów poznańskich 14 biografii biskupich od Łukasza Górki (1482—1542) do Wawrzyńca Gościckiego (1530—1607). Por.: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 42—43.

chrześcijańskich aż do 1535 r. Nie wyszła ona jednak w całości drukiem. Jej część, do roku 1380, zaginęła. Fragmenty obejmujące lata 1506—1535 wydał T. Płaza pt. *Cromeri descriptione posteriores continuans*, przy M. Kromer: *Polonia*, Kolonia 1583.

Także przy Kromerze znajdujemy nowe informacje, iż napisał XXX ksiąg *De ortu et rebus gestis Polonorum*. Pisząc o Gwaninie Hartknoch zwraca uwagę na to, że Sarmacja często kojarzona jest z tym nazwiskiem. Jest to zarazem aluzja do przerobionego przez tego autora dzieła Strykowskiego. Przy Naugebauerze jest natomiast dodatkowa informacja, iż wydał również obrazy książąt polskich z ich życiorysami. Przy Herburcie podaje niewielkie, lecz istotne uzupełnienie, iż napisał historię Polski w oparciu o Kromera. Przy Orzechowskim wspomina, iż istnieje również dobromilskie wydanie jego dzieł z 1615 r.

Bibliografia źródeł aktowych w wydaniu z roku 1676 przedstawia się następująco: na początku Hartknoch wspomina o łacińskim statucie Jana Łaskiego (1455—1531), wydanym w 1506 r., w formie *folio*. Chodzi tu o *Commune incliti Poloniae regni privilegium*, Kraków 1506. Hartknoch informuje, iż Łaski był kancleżem koronnym, a następnie arcybiskupem gnieźnieńskim.

Po Łaskim jest informacja o łacińskim statucie Jakuba Przyłuskiego (zm. 1554), formatu *folio*, wydanym w Krakowie w 1506 roku. Ta informacja jest nieprawdziwa. Jak podaje *Nowy Korbut* (t. 3, s. 138—9) Przyłuski wydał w Krakowie w 1548 roku dzieło: *Statuta Regni Poloniae methodica dispositione...* oraz w roku 1553 również w Krakowie główne swoje dzieło: *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae*. Zapewne Hartknoch ma na uwadze ostatnie dzieło.

W następnej kolejności wspomina Hartknoch o statutach Jana Herburta. Mówi o łacińskim wydaniu w Zamościu format *folio*. Chodzi tu o dzieło: *Statuta Regni Poloniae*, Zamość 1577. Jak zaznacza *Nowy Korbut* Estraicher powątpiewał co do tej edycji, natomiast podawał informację o wydaniu krakowskim z 1563 roku. Sądzić należy, iż Hartknoch się mylił, bowiem nie było jeszcze w 1577 r. drukarni w Zamościu (por. *Nowy Korbut*, t. 2, s. 258). Hartknoch podaje także informacje o przetłóżonym na język polski i wydanym w Krakowie w 1570 r. formatu *folio* statucie Herburta. Zapewne chodzi tu o dzieło: *Statuta i przywileje koronne*.

Po Herburcie Hartknoch wspomina o konstytucjach i statutach łacińsko-polskich Jana Januszowskiego (1551—1613 lub 1623) wydanych w Krakowie w 1600 roku. Istotnie, jak podaje *Nowy Korbut*, t. 2, s. 287, Januszowski wydał w tym roku w Krakowie dzieło w języku polskim pt. *Statuta prawa i konstytucje*. Toteż musi budzić zdziwienie określenie Hartknocha *constitutiones et statuta latino-polonicae*.

Następnie Hartknoch wymienia dzieło: *Konstytucje od roku 1550 do 1625*, wydane w Krakowie w 1625. Tłumacząc tytuł na język łaciński zaznacza, że dzieło ukazało się w języku polskim. Jednakże autorstwo tego dzieła niesłusznie przypisuje Andrzejowi Piotrkowczykowi (młodszemu). We wspomnianym roku wyszło z drukarni Piotrkowczyka w Krakowie dzieło pt.: *Konstytucje, statuta i przywileje*

na walnych sejmach Koronnych od roku 1550 aż do 1625. Hartknoch utożsamia właściciela drukarni z autorem dzieła.

W dalszej kolejności wymienia dzieło Pawła Szczerbica (1552–1609): *Promptuarium statutorum omnium et constitutionum (Regni Poloniae)*, wzmiankując, że dzieło to zostało wydane w Braniewie w 1604 roku formatu *folio*.

Po Szczerbicu Hartknoch wspomina o dziełach Teodora Zawackiego (zm. 1637). Wzmiankuje o konstytucjach aż do roku 1613 wydanych w języku polskim formatu *folio*. Chodzi zapewne o dzieło: *Compendium to jest krótkie zebranie wszystkich praw i konstytucji koronnych*, Kraków 1614. Hartknoch wymienia także inne jego dzieła: *Flosculi practici*, Kraków 1623; *Speculum senatorum ac officialium Regni Poloniae*, Kraków 1613.

Bibliografię konstytucji polskich kończy *Inwentarz Konstytucji koronnych. Od roku pańskiego 1550 aż do roku 1632 uchwalonych*, zebranych przez Wojciecha Madalińskiego, wydanych w Warszawie w 1632 roku, formatu *folio*.

W następnych wydaniach dochodzą dwa nowe zbiory konstytucji. Hartknoch wspomina o komendium konstytucji Marcina Ładowskiego (zm. 1688 r.), wydanym w Warszawie w 1685 r. w języku polskim. Odnosi się to do dzieła: *Konstytucje Koronne y Wielkiego Xięstwa Litewskiego od Roku Pańskiego 1550 do Roku 1683... krótko zebrane*.

Hartknoch wspomina również o zbiorze konstytucji odnoszących się do wydażeń po roku 1625, które zostały wydane przez Piotrkowczyka. Nazywa je volumina Legum. W tym przypadku chodzi zapewne o zbiór: *Konstytucje statuta i przywileje 1550–1637*, Kraków 1637. Poza wymienionymi w bibliografii zbiorami konstytucji Hartknoch powoływał się w swojej pracy na inne źródła aktowe, nie wymienione w wykazie bibliograficznym, np. *Ius Culmense*, B.m. 1580¹⁵, *Jura Municipalia Terrarum Prussiae*, Gdańsk 1578¹⁶, *Ius Provinciale Ductus Prussiae*, t. 1, B.m. 1620, t. 2–5, Rostok, 1623¹⁷, *Ius terrestre Nobilitatis Prussiae Corectum Anno Domini MDXCVII*, Gdańsk 1625¹⁸, *Ius terrestrum nobilitatis et iura municipalia Terrarum Prussiae*, Gdańsk 1625¹⁹, *Privilegia der Stände des Hertzoghthms Preussen...*, Braniewo 1616²⁰.

Obecnie przystąpię do prezentacji korzystanej przez Hartknocha literatury, stosując kolejność chronologiczną, a więc dzieła odnoszące się do wcześniejszych wydarzeń będą wymieniane w pierwszej kolejności.

Starożytną literaturę przewertował Hartknoch szukając informacji do zagadnień życia Słowian. Interesowały go także problemy polityczno-ustrojowe i wy-

¹⁵ Rp., s. 268.

¹⁶ *Ibid.*, s. 198.

¹⁷ *Ibid.*, s. 318.

¹⁸ *Ibid.*, s. 461.

¹⁹ *Ibid.*, s. 464.

²⁰ *Ibid.*, s. 318.

chowawcze. Powoływanie się na pisarzy starożytnych rozpoczyna od dzieła Pomponiusza Mella: *Orbis situm*, zaznaczając, iż jego autor żył w czasach Tyberiusza.²¹ Sięga do wstępu geografii Ptolomeusza.²²

Szukając informacji o Prusach i Pomorzanach sięga do dzieła Pliniusza starszego.²³ Z kolei dla przedstawienia życia Germanów powołuje się na dzieło Tacyty.²⁴ Powołuje się na dzieje Herodota z Halikarnasu²⁵ i dzieje rzymskie Dionizjusza z Halikarnasu.²⁶ Wzmiankując o życiu Hannibala sięga do rzymskiego historyka Corneliusa Neposa (ur. 95 r. p.n.e.)²⁷ Wspomina o pracy Diona Casiusa²⁸ (ok. 155–235). Przytacza pracę jednego z historyków cesarskich Spartianusa Aeliusa²⁹. Mówiąc o sprawach ustrojowych powołuje się na wyciąg sporządzony przez żyjącego w III lub IV w. n.e. Justynusa z zaginionego dzieła Trogusa Pompejusza.³⁰ Co się tyczy spraw wychowawczych to Hartknoch sięga do Plutarcha informując o dziele poświęconym wychowaniu.³¹ Także odwołuje się do *Polityki Arystotelesa*.³² Kiedy rozważa położenie dawnych Słowian, powołuje się na starożytną mapę, znajdującą się w wydawnictwie Peutingerów.³³

Zestaw literatury średniowiecznej rozpoczynają pozycje z okresu wędrówki ludów. Hartknoch powołuje się na dzieło żyjącego w VI wieku Jordanesa dotyczące historii Gotów³⁴ oraz Prokopiusza z Cezarei (ok. 490—ok. 562), traktując o tym samym zagadnieniu.³⁵ Wykorzystuje roczniki z Fuldy z 874 roku.³⁶ Sięga do historii Longobardów Pawła Diacona (720—799), wzmiankując, iż żył w czasach Teo-

²¹ *Ibid.*, s. 1; Pomponiusz Mella: *Orbis situm dicere aggredior...*, Mediolan 1471, BMC, vol. 17, s. 171.

²² Rp, s. 2; *Clausi Ptolomei Geographia*, Rzym 1490, LC, vol. 121, s. 402.

²³ Rp, s. 2; Pliniusz secundus: *Naturalis historia*, Wenecja 1472, LC, vol. 118, s. 593.

²⁴ Rp, s. 4; Tacyt: *De moribus et populis Germanorum liber*, Augsburg 1580, BMC, vol. 24, s. 816.

²⁵ Rp, s. 564; *Herodoti Historiae*, Rzym 1475, LC, vol. 67, s. 102.

²⁶ Rp, s. 564; *Dionysii Halicarnassi scripta*, Hanower 1615, BMC, vol. 7, s. 364.

²⁷ Rp, s. 564; *Aemili Probi, viri clarissimi (seu Corneli Nepotis) de vita excellentium liber...*, Wenecja 1471, BMC, vol. 18, s. 411.

²⁸ Rp, s. 39; *Dionis Romanorum historiarum libri XXIII*, Paryż 1548, BN, vol. 40, p. 893.

²⁹ Rp, s. 39; *Scriptores historiae augustae. Aelis Spartianus...*, Lejda 1632, LC, vol. 134, s. 465.

³⁰ Rp, s. 573; *Justyna historyka ksiąg 44, które ze sławney historyey ... przez Troga Pompejusza opisaney krótko zebrał...*, Kraków 1607, K. Estreicher: *Bibliografia polska*, t. 18, Kraków 1901, s. 690.

³¹ Rp, s. 571; *Plutarchi Chaeronensis de libris educandis*, Antwerpia 1563, BMC, vol. 20, s. 531.

³² Rp, s. 562; *Aristotelis opera*, t. 1–6, Wenecja 1498, BMC, vol. 1, s. 909.

³³ Rp-2, s. 10–11; *Tabula itineraria ex illustri Peutingerorum bibliotheca*, Antwerpia 1598, BN, vol. 135, s. 375.

³⁴ Rp, s. 7; *Jornandes, episcopus Ravennas, de Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*, Lyon 1597, BN, vol. 78, p. 1187.

³⁵ Rp, s. 8; *Procopi Caesariensis de rebus Gothorum ... libri VII*, Bazylea 1531, BN, vol. 143, s. p 179–180.

dofa II.³⁷ Dla okresu karolińskiego powołuje się na dzieło Einharda³⁸ i Wielką kronikę Belgijską z Aberico, wspominając równocześnie o jej wydaniu przez Pistoriusza.³⁹

Dla czasów ottońskich i późniejszych Hartknoch wykorzystał pokaźną kolekcję kronik Thietmara z Merseburga, zaznaczając, iż żył w XI wieku.⁴⁰ Sięga do dzieła francuskiego benedyktyńskiego kronikarza Aimona (950—1008) dotyczącego historii Franków.⁴¹ Korzysta z ważnego źródła do dziejów słowiańszczyzny zachodniej — kroniki Widukinda (Wittekinda) z Korvei (zm. 1004 r.)⁴² Powołuje się na kronikę brabanckiego mnicha Siegeberta z Grenoble⁴³. Przedstawiając kronikę Lamberta Schafnabrenskiego (z Hersfeld, zm. 1080 r.) Hartknoch informuje o jej edycji wzmiankując, iż została umieszczona w 1 tomie wydawnictwa Szymona Schardiusa (1535—1573): *Scriptoras Rerum Germanicarum*.⁴⁴ Gdy powołuje się na kronikę Cosmasa z Pragi (1045—1125), wspomina o jej wydaniu hanowerskim.⁴⁵ Natomiast, gdy Hartknoch powołuje się na kronikę kapelana cesarzy Konrada II i Henryka III, także wspomina o jej edytorstwie dodając, iż znajduje się ona w wydawnictwie Pistoriusza⁴⁶. Dla zdarzeń z 1027 roku Hartknoch szuka informacji w kronice Alberta ze Stady (zm. 1265), wspominając o autorze dzieła,⁴⁷ ale bez podania tytułu. To samo tyczy się Adama z Bremy. Przy nim Hartknoch zaznacza, iż był pisarzem XI w.⁴⁸

Z dwunastowiecznych pisarzy Hartknoch wymienia Roderica, wzmiankując o nim, że informacje o Polsce przedstawił w żywocie Ottona Bamberskiego, który

³⁶ Rp, s. 70; *Annales Francorum Fuldenses rerum sub Pipino... ab annum 900 consignatio in Fuldensi coenobio coepta et continuata*, [w:] *Germanicarum rerum scriptores*, t. 1, Frankfurt 1606, BMC, vol. 9, p. 1180.

³⁷ Rp, s. 7; *Pauli Diaconi... de gestis Longobardorum libri VI*, Lyon 1595, BN, vol. 131, p. 559.

³⁸ Rp, s. 31; Einhardt: *Annales regum Francorum...*, Kolonia 1561, BN, vol. 46, p. 961.

³⁹ Rp, s. 33; Dzieło to znajduje się w wydawnictwie zbiorowym. Jego opis por. przyp. 36.

⁴⁰ Rp, s. 11; *Chronici Ditmari, episcopi Merseburgii*, libri VII, Frankfurt n. Menem 1580, BN, vol. 186, p. 826—827.

⁴¹ Rp, s. 11; *Aimoni... Historiae Francorum, libri V*, Paryż 1567, BN, vol. 1, p. 416.

⁴² Rp, s. 79; *Witichindi Saxonis rerum... gestarum libri III*, Bazylea 1532, BN, vol. 222, p. 923.

⁴³ Rp, s. 31; *Siegeberti Geneblacensis chronicon ab anno 381 ad 1113*, Paryż 1413, LC, vol. 137, s. 198.

⁴⁴ Rp, s. 29; *Historiae Germanorum, auctore Lamberto Schanaburgensi, vel Hirsfeldensi*, Tybinga 1525, BN, vol. 87, p. 381. Z kolei BN vol. 164, p. 667 informuje, iż dzieło to znajduje się w wydany przez Schardiusa zbiorze: *Historicum opus in quator tomos divisum*, Bazylea 1574.

⁴⁵ Rp, s. 70; *Cosmas Pragensis ecclesiae decani, chronicae Bohemorum*, libri III..., Hanower 1607, BN, vol. 32, p. 868.

⁴⁶ Rp, s. 29; CBM, vol. 27, p. 338 informuje, iż Wipponis gesta Chunradi II Imperatoris znajdują się w wydawnictwie Pistoriusza: *Illustrium veterum scriptorum...*, t. 1—2, Frankfurt 1613.

⁴⁷ Rp, s. 34; *Chronicon Alberti, abbatis Stadensis...*, Helmstad 1587, BN, vol. 1, s. 208.

⁴⁸ Rp, s. 12; *Historia ecclesiastica...*, Kopenhaga 1579, BN, vol. 1, s. 208.

znajduje się w wydawnictwie Valeriusa Jaschiusa.⁴⁹ Przedstawiając dzieje Fryderyka I Hartknoch powołuje się na dzieło kapelana Ottona z Freisingu — Radeviciusa.⁵⁰ Przytacza kronikę Helmolda, pisząc o nim, że zmarł w 1170 r. Następnie podaje informację, iż kontynuatorem Helmolda był Arnold z Lubeki, a także, że komentarz do obydwu kronik napisał Henryk Bangert.⁵¹ Wymienia kronikę angielską Rogera de Hoveden⁵² (1172—1201), *Chronicon Montis Sereni*, wzmiankując iż to dzieło zostało wydane przez Joachima Madera w 1665 roku.⁵³ Do dziejów Polski przytacza list Paschalisa II do arcybiskupa gnieźnieńskiego zaznaczając, iż znajduje się on w kolekcji dokumentów siedemnastowiecznego kronikarza kolońskiego, doktora teologii Serviniusza Biniusa,⁵⁴ frankońskiego jezuitę Filipa Labbe⁵⁵ (1607—1667) oraz francuskiego jezuitę Gabriela Cossartiusa⁵⁶ (zm. 1674). Powołuje się również na kronikę Godfryda z Witerbo podając informacje dotyczące czasów Bolesława Chrobrego.⁵⁷ Dla wydarzeń XI w. Hartknoch powołuje się na anonimową kronikę Stedeburga wzmiankując, iż została wydana przez Henryka Meibona.⁵⁸

Z trzynastowiecznych dzieł Hartknoch przytacza kronikę opata z Uspergu (Konrada de Lichtenau, zm. 1240)⁵⁹, natomiast z czternastowiecznych — wydaną przez siebie kronikę Duisburga.⁶⁰

Począwszy od wieku XV wzrasta ilość cytowanych przez Hartknocha dzieł. Po

⁴⁹ Rp. s. 52; BN, vol. 198, p. 56 informuje, iż różne prace dotyczące zagadnień niemieckich zebrane przez J. Vadianusa znalazły się w wydawnictwie: *Allamanicorum rerum scriptores... omnia edita ex bibliotheca Melchioris Haimsfeldi Goldastii...*, Frankfurt 1606, t. 1—3. Z kolei BMC, vol. 13, p. 137 informuje, że dzieło Jaschiusa zostało zamieszczone w 1 tomie *Allamanicarum rerum scriptores*.

⁵⁰ Rp. s. 38; Radevicius: *Chronicon. Libri duo (de Friderici imperatoris gestis)*, Strasburg 1515, BN, vol. 145, p. 608.

⁵¹ Rp. s. 12; *Chronica Slavorum Hēlmoldi presbyteri bossoviensis et Arnoldi abbatis lubecensis...*, Lubeka 1659. BN, vol. 70, p. 273. W katalogu tym jest wzmianka, iż objaśnienia do obydwu kronik dał H. Bangert.

⁵² Rp. s. 39; R. Hoveden: *Annales pars prior et posterior*, Londyn 1596, BN, vol. 74, p. 3.

⁵³ Rp. s. 31; *Chronicon Montis Sereni sive Lauterbergense... editum ... a Joachimo Johanne Madero*, Helmstadt 1665, BN, vol. 103, p. 104.

⁵⁴ Rp-2, s. 413; S. Binius: *Concilia generalia et provincialia...*, t. 1—4, Kolonia 1606, BN, vol. 13, p. 447.

⁵⁵ P. Labbe: *Conciliarum generalium natio.. provinc., dioces.*, Paryż 1661, BN, vol. 84, p. 308.

⁵⁶ G. Cossart: *Sacrosanta concilia ...*, Paryż 1671, BN, vol. 32, p. 891.

⁵⁷ Rp-2, s. 43; *Pantheon. sive Universitatis libri XX ... historias complectens, per ... Gottofridum Vitterbiensem*, Bazylea 1559, BMC, vol. 10, p. 757.

⁵⁸ Rp. s. 31; BN, vol. 111, s. 487 zamieszcza informację, iż kronika Stedeburga znajduje się w zbiorze wydanym przez Meibona: *Opuscula historica varia. res Germanius*. Nosi ona tytuł: *Anonymi-chronicon Stederburgense*.

⁵⁹ Rp. s. 36; *Conradi a Lichtenau ... chronicon absolutissimum...*, Bazylea 1569, BN, vol. 31, p. 613.

⁶⁰ Rp. s. 57; P. Dusburg: *Chronicon Prussiae*, Frankfurt 1679. Estreicher: *Bibliografia...* t. 15. Kraków 1897, s. 420.

wołuje się na opracowanie kanclerza Maksymiliana I, historyka Piotra Albinusa (ur. 1437 r.) wzmiankując o kronice Miśni.⁶¹ Przytacza kronikę Gobelina Persony — niemieckiego pisarza (1358—1420)⁶². Powołuje się na dzieje rzymskie Flavia Bionda (1338—1420)⁶³. Dla dziejów węgierskich odwołuje się do dzieła Piotra z Rawenny (Tomai) włoskiego prawnika XV wieku. Mówi o jego pracy poświęconej historii Węgier.⁶⁴ Trudno jest znaleźć w bibliografiach dzieło o podobnym tytule. Być może miał na myśli: *Compendium breve et pulcerrimum in materia consuetudinum feudorum*, Kolonia 1508, bądź: *Compendium iuris civilis*, Kolonia 1506. Dla dziejów Francji przytacza kronikę Philippa Comineusa (Cominaeusa, 1445—1509)⁶⁵. Z kolei dla dziejów Czech czerpie informację z dzieła Eneasza Silwiusa⁶⁶. Natomiast dla Węgier Antoniego Bonfiniego (1427—1502): podając — co się mu rzadko zdarza — prawidłowy opis dzieła.⁶⁷ Przytacza, posługując się niezbyt dokładnym opisem bibliograficznym, dzieło niemieckiego humanisty, kronikarza i prawnika Jana Nauklerusa.⁶⁸ Wzmiankuje o *Eneadach* Sabelica (Marcus Antonius Coecius, 1436—1506)⁶⁹. Sygnalizuje nie wymienione z tytułu dzieło rektora Akademii Wiedeńskiej — łacińskiego poety Joachima Vadianusa (de Watt 1484—1551) poświęcone pisarzom niemieckim, zawarte w 3 tomie wydawnictwa Goldasta.⁷⁰

Również liczna jest grupa pisarzy szesnastowiecznych. Hartknoch powołuje się na mającego znaczne osiągnięcia badawcze nad dziejami Kościoła w północnej Europie hamburskiego kanonika, profesora prawa kanonicznego i teologii Alberta Krantza (Crantiusa 1490—1517). Mówiąc o dziele *Wandalia* (w którym są informacje na temat dziejów Danii, Szwecji i Norwegii) zaznacza, iż kontynuacją jego wysiłku badawczego zajmował się Chytraeus.⁷¹

⁶¹ Rp-2, s. 131; P. Albinus: *Meisnische Land — und Berg — Chronicon*, Drezno 1590. Ten autor napisał również: *Novae Saxonorum historiae progamnasmata...*, Wittemberga 1585. BN, vol. 1, p. 535.

⁶² Rp-3, s. 47; *Doctoris Gobelini Personae... Cosmodromium, hoc est chronicon Universale*, Frankfurt 1559, BN, vol. 134, p. 417.

⁶³ Rp, s. 32; *Biondi Flavi historiarum romanorum decades tres*, Wenecja 1483, BN, vol. 52, p. 485.

⁶⁴ Rp-2, s. 130.

⁶⁵ Rp, s. 39; *Cronique de hystoire faicte et compose per feu Messire Philippe de Comines*, Paryż 1524, BN, vol. 31, p. 252.

⁶⁶ Rp, s. 35; *Enee Silvi historia bohemica*, Rzym 1475, BN, vol. 136, p. 948.

⁶⁷ Rp, s. 32; A. Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades tres*, Bazylea 1543, BN, vol. 15, p. 683.

⁶⁸ Rp, s. 369; *Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii a Ioane Nauclero*, Tybinga 1500, BN, vol. 122, p. 1118.

⁶⁹ Rp, s. 31—32; *Opera M. Antonii Coecii Sabellici... Rapsodiae historicae enneadum XI*, Bazylea 1538, BN, vol. 159, p. 776.

⁷⁰ Rp, s. 30; W BN, vol. 198, p. 55 czerpiemy informację, iż dzieło J. Vadianusa: *Chronologia abbatu monasteri S. Galli...* znajduje się w wydawnictwie *Allamanicorum rerum scriptores... ex bibliotheca ... Goldastii*, Frankfurt 1606.

⁷¹ Rp, s. 27; A. Krantz: *Wandalia...*, Kolonia 1519, BN, vol. 83, p. 370. D. Chytraeus: *Wandaliae et Saxoniae Alberti Cranzi continuatio, ab anno Christi 1500... ad 1585*, Wittemberga 1586, BN, vol. 28, p. 1173.

Hartknoch powołuje się na dzieła dwu humanistów włoskich: wspomina o pracy Janottiego (1482—1573) poświęconej dziejom republiki weneckiej⁷² oraz — gdy zajmuje się zagadnieniami heraldycznymi — mówi o dziele Karola Sigoniusza (1524—1584): *Liber de nominibus*.⁷³ Odnośnie do spraw Słowian połabskich Hartknoch powołuje się na dzieło Langiusa, niemieckiego benedyktyna z XVI wieku, wspominając o jego kronice, z której czerpał informacje traktujące o roku 1086⁷⁴. Langius był autorem dzieła *Chronica numbergensis ecclesiae omnium episcoporum*, w którym zawarte zostały dzieje od czasów Ottona I aż do Karola V.

W poszukiwaniu informacji dotyczących Czecha, Hartknoch odwołuje się do dwóch szesnastowiecznych opracowań. Korzysta z dzieła lekarza wrocławskiego M. D. Boreka (Boregka, zm. 1587 r.) tytułując je: *Chronica Bohemiana*.⁷⁵ Dzieło to odnosi się do wydarzeń z lat 639—1577. Drugą pozycją poświęconą sprawom czeskim jest historia Bohemia biskupa ołomunieckiego Jana Dubraviusa⁷⁶ (zm. 1553). Dla spraw niemieckich XVI w. Hartknoch wykorzystuje dzieło żyjącego w XVI w. heidelberskiego rektora szkoły św. Katarzyny Irenciusa: *Exegesis Germania*.⁷⁷

Z pisarzy niemieckich przełomu XVI i XVII w. Hartknoch powołuje się na dzieło filozofa i lekarza mającego znaczne osiągnięcia na polu teorii prawa: Arnisiaeusa (Henninga) 1540—1636 *Doctrina politica*.⁷⁸ Tak samo powołuje się na mającego duży autorytet naukowy geografą Filipa Clueva (1580—1623) mówiąc o jego dziele: *Germania antiqua*.⁷⁹ Cluvera interesowały problemy geografii politycznej i historycznej.

Dla wydarzeń brandenburskich Hartknoch powołuje się na kronikę Andrzeja Angelusa (Engela) 1561—1601, podając tytuł dzieła: *Annales Marchiae*.⁸⁰ Kiedy

⁷² Rp, s. 571; *Libro de la republica di Vinitiani composto per Donato Giannotti*, Rzym 1540, BN, vol. 58, p. 1137.

⁷³ Rp, s. 375; BN, vol. 172, p. 771 zawiera informację, iż rozprawa Sigoniusza: *De nominibus Romanorum liber*, znajduje się w jego dziełach: *Caroli Sigoni emendationum libri duo*, Wenecja 1577.

⁷⁴ Rp, s. 80. Na podstawie wymienionych katalogów trudno jest ustalić proveniencję dzieła. Jedynie BMC, vol. 14, p. 817 mówi, że dzieło Langiusa: *Chronica Neumburgensis Ecclesiae omnium episcoporum, qui a tempore Ottonis M. imperatoris usque ad Caroli V tempore per quingentos et sexaginta annos continua successione rexerunt...* znajduje się w II tomie *Scriptores rerum Germanicarum*. Ale ten tom ukazał się po śmierci Hartknocha w 1778 r.

⁷⁵ Rp, s. 70; D. M. Boregk: *Bohmische Chronica...*, Wittemberg, 1587, BMC, vol. 3, p. 959.

⁷⁶ Rp, s. 27; *J. Dubravi historia Bohemica*, Bazylea 1575, BN, vol. 42, p. 878.

⁷⁷ Rp, s. 6; *Germaniae exegesis volumina duodecim a Francisco Ireneo... exarata*, Norynberga 1518, BN, vol. 75, p. 1044.

⁷⁸ Rp, s. 406; *Doctrina politica in genuinam methodum, quae est Aristotelis reducta... ab Henningo Arnisiaeo*, Steinfurtum 1622, BN, vol. 4, p. 446.

⁷⁹ Rp, s. 5; *Philipi Cluverii Germaniae antiquae libri tres...*, Lejda 1616, BN, vol. 30, p. 176.

⁸⁰ Rp, s. 74; A. Engel: *Annales Merchiaae Brandenburgicae, das ist ordentliche Verzeichnuss und Beschreibung der fürnemsten und gedencckwürdigsten Märckischen Jahergeschichten und Historien*, Frankfurt n. Odrą 1598, BN, vol. 47, p. 441—2.

czyni rozważania nad historią Czech sięga do dzieła znanego niemieckiego publicysty i historyka niemieckiego zasłużonego na polu historiografii średniowiecznej z racji edytorstwa *Scriptores rerum Alemanicarum* — Melchiora Goldasa (von Heminsfeld, 1578—1635), podając tytuł jego dzieła: *De regnum Bohemicarum*.⁸¹

Zajmując się zagadnieniem siedzib Słowian i Germanów sięga do dzieła prawnika i dyplomaty holenderskiego Hugona Grocjusza (1583—1645) podając tytuł jego dzieła: *Historia Gothorum et Vandalorum*.⁸² Gdy idzie o sprawy ustrojowe powołuje się największy autorytet XVI wieku J. Bodina (1530—1596)⁸³.

Rejestr prac szesnastowiecznych uczonych, wykorzystanych w rozważaniach Hartknocha, należy zakończyć nazwiskami dwóch uczonych pruskich: Kaspra Schütza (1530—1594) i Kaspra Hennebergera (1522—1600). Pierwszy był profesorem poezji na Uniwersytecie Królewickim, a następnie sekretarzem rady miejskiej Gdańska. Hartknoch luźno wspomina o jego dziele poświęconym historii Prus.⁸⁴ Z kolei drugi spośród wymienionych uczonych należał do sławnych geografów pruskich. Tu również spotykamy się z niedokładnym opisem. Hartknoch wzmiankuje bowiem o dziele dotyczącym starożytnych Prus.⁸⁵

W odniesieniu do XVII wieku także Hartknoch powołuje się na wielu pisarzy zagranicznych. Należy do nich J. Nadanyi, uczony węgierski. Hartknoch powołuje się na jego pracę *Florus Hungaricus*.⁸⁶ Przytacza poświęconą obowiązkowi poselskim rozprawę belgijskiego prawnika i urzędnika Fryderyka Marselaera (1584—1630): *De legationum insignae*.⁸⁷ Do zagadnień związanych z elekcją w Polsce powołuje się na dzieło polityka francuskiego o nastawieniu gallikańskim i historyka Augusta de Thou (Thaunusa) 1533—1617). W tym wypadku nie podaje tytułu dzieła, ale sądzę, iż chodzi o *Historiarum sui temporis*.⁸⁸ Do spraw pomorskich powołuje się na dzieje Kościoła pomorskiego napisane przez związanego ze Szczecinem, Gdańskiem i Rostockiem, luterańskiego teologa Daniela Cramera (1568—1637).

⁸¹ Rp. s. 52; *Melchioris Goldasti Heiminsfeldi de Bohemiae regni incorporatorumque provinciarum juribus ac privilegiis, nec non de hereditaria regiae Bohemorum familiae successione commentarii*, Frankfurt 1627, BN, vol. 61, p. 863.

⁸² Rp. s. 7; H. Groot: *Historia Gothorum...*, Amsterdam 1655, BN, vol. 64, p. 1027.

⁸³ Rp. s. 175; *Les Six Livres de la République de J. Bodin*, Paryż 1583, BN, vol. 64, p. 1027.

⁸⁴ Rp. s. 50; K. Schütz: *Historia Rerum Prusicarum. Das ist Warhaffte und... eigentliche Beschreibung der Lande Preussen, irer gelegenheit namen und teilunge. Von den elsten Königen en. derselben Regierung und Heidnischer Auffopfferung*, Lipsk 1599, BN, vol. 168, p. 360—1.

⁸⁵ Rp. s. 363; K. Henneberger: *Kurtze und warhaffte Beschreibung des Landes zu Preussen. Iten der atten Heidnischen Vndeutschen Preussen sampt ihrer Religion, Sitten und Begrebnis etc...* Królewiec 1584; Estreicher: *op. cit.*, t. 15, Kraków 1901, s. 96.

⁸⁶ Rp. s. 90; J. Nadanyi: *Florus Hungaricus*, Amsterdam 1663, BN, vol. 122, p. 476.

⁸⁷ Rp. s. 575; F. Marslaer: *Kyrkeiov sive legationum insigne in duos libros distributum*, Antwerpia 1618, BMC, vol. 16, p. 72

⁸⁸ Rp. s. 171; *Illustris viri Jac. Augusti Thuani... Historiarum sui temporis ab anno... 1543 usque ad annum 1607*, Frankfurt 1626, BN, vol. 188, p. 504.

Tytuł jego dzieła, napisanego w języku niemieckim, latynizuje, mówiąc o kronice kościelnej.⁸⁹ Przynajmniej także pracę żyjącego w pierwszych latach XVII wieku duńskiego historyka Nicolausa Cragiusa.⁹⁰ Sięga do nie mającej wielkiej wartości naukowej kroniki czeskiej, napisanej przez byłego utrakwistę, a później żarliwego katolika Waclawa Hageusa (Hajka).⁹¹

Przy rozważaniu zagadnień ustrojowych Hartknoch powoływał się na różnych pisarzy: wspomina o dziele komentatora Arystotelesa Mikołaja Piccartusa (1574—1620), dając mu tytuł: *Aristotelis libros Commentari*.⁹² W kilku przypadkach odwoływał się do prac niemieckiego polihistora Hermana Conringa (1606—1681), wymieniając dwa tytuły: *De finibus Germanici imperii*⁹³ oraz *De origine iuris Germanici*.⁹⁴ Wspomina o związkach poglądów Conringa z poglądami Filipa Decjusza, które zaczerpnął z jego pracy poświęconej najdawniejszym (antiquitate) dziejom Polski. Korzysta z wyciągu (epitomy) sporządzonego przez luterńskiego teologa Jeana Cluvera (1593—1630) poświęconego dziejom całego świata aż do r. 1630.⁹⁵ W sprawach historii Szwecji sięga do pracy profesora prawa i bibliotekarza w Upsali Jana Loceniusa (1597—1677) mówiąc o dziele poświęconym historii Szwecji.⁹⁶

Gdy Hartknoch powołuje się na wyciąg (epitomę) czeskiego jezuitę Bogusława Balbinusa (1621—1688), to zaznacza, iż ten do swoich wywodów wykorzystał informacje pisarza czasów karolińskich Pulkowy, a także najstarsze kodeksy brandenburskie.⁹⁷ Mówiąc o rytuałach obowiązujących podczas elekcji w Polsce powołuje się na pracę lejdejskiego profesora polityki i historii Marka Zuerusa (Boxhorna, 1612—1653), wspominając o jego dziele odnoszącym się do zasad polityki.⁹⁸

⁸⁹ Rp. s. 91; *Das grosse pomrische Kirchen-Chronikon D. Danielis Crameri*, Szczecin 1628, BN, vol. 33, p. 916. Ten autor napisał inne dzieło: *Pomerische Chronica, das ist Beschreibung und aussführlicher Bericht wie anfanglich durch Bischoff Otto von Bamberg, die Pomern aus heidnischer Blindheit zum Christenthumb bekeheret... worten sind, durch Danielem Cramerum*, Frankfurt n. Menem 1602, BN, vol. 33, p. 917.

⁹⁰ Rp. s. 570; *Nic. Cragii... De Republica Lacedemoniorum libri IV*, bm 1593, BN, vol. 67, p. 945.

⁹¹ Rp-2, s. 147; *Böhemische Chronica Wenceslai Hagecii*, Praga 1596, BN, vol. 67, p. 945.

⁹² Rp. s. 567; *Michaelis Piccarti ... In politicis libros Aristotelis commentarius*, Lipsk 1615, BN, vol. 138, p. 537.

⁹³ Rp. s. 30; *Hermani Conringi de finibus Imperii Germanicicii libri duo...*, Helmstadt 1654, BN, vol. 31, p. 638.

⁹⁴ Rp. s. 364; *Hermani Conringi... de origine iuris Germanici commentarius historicus*, Helmstadt 1643, BN, vol. 31, p. 641.

⁹⁵ Rp. s. 314; *Joannis Cluveri historiarum totius mundi epitome a prima rerum origine olim usque ad annum Christi 1630*, Lejda 1637, BN, vol. 30, p. 174.

⁹⁶ Rp. s. 58; *Joannis Loceni historiae Suecanae a primo rege Sueciae usque ad Carolum XI ... libri tres*, Frankfurt-Lipsk 1676, BN, vol. 99, p. 782.

⁹⁷ Rp-2, s. 57; *B. A. Balbinus: Epitome historica rerum Bohemicarum ...*, Praga 1677, BN, vol. 6, p. 782.

⁹⁸ Rp. s. 211; *Marci Zuerii Boxhornii emblemata politica et oratione*, Amsterdam 1635, BN, vol. 200, p. 263.

Powołuje się na dzieła trzech autorów związanych ze Śląskiem. Wspomina o kronice napisanej przez zmarłego w Głogowie lekarza, historyka śląskiego Joachima Cureusa (1522—1579) będącej ważnym źródłem historycznym do dziejów tej dzielnicy.⁹⁹ Korzysta z *Silesiografii* Mikołaja Henela (ur. 1582 r.)¹⁰⁰ Henel przebywał w wielu zagranicznych ośrodkach naukowych, najpierw studiował we Wrocławiu, a następnie w Jenie, Niderlandach, Francji i we Włoszech. Także w sprawach związanych z elekcją królów polskich Hartknoch przytacza dzieło rektora zgorzeleckiego gimnazjum Christiana Funcka (1626—1695), mówiąc o *Breviarum historico-politicum*.¹⁰¹ W odniesieniu do elekcji Zygmunta III, Hartknoch wspomina o pracy Honoriusza: *Novo eligendo rege*.¹⁰² Być może chodzi mu w tym wypadku o dzieło Filipa Honorisa: *Thesaurus politicus...*, Frankfurt 1617, w którym znajduje pracę pt.: *Discorso dell'intrregno di Polonia dell'anno 1587*.¹⁰³

Dla spraw pomorskich Hartknoch powołuje się na dzieło luterańskiego teologa z Goślina, studiującego uprzednio na Akademii Królewieckiej Jana Micraeliusa, podając tytuł jego dzieła: *Chronica Pomeraniae*.¹⁰⁴

Z kolei w odniesieniu do spraw weneckich sięga do dzieła siedemnastowiecznego joannity i podróżnika Jana Cotovicusa (Cotowyc, zm. w 1629 r.) powołując się na dzieło: *Synopsis republicae Venetae*.¹⁰⁵ Natomiast w odniesieniu do dziejów marchii brandenburskiej Hartknoch wymienia dzieło znanego historyka i polihistora, profesora Jeneńskiej Akademii Caspra Sagitariusa (1643—1713), ale tytuł jego został zniekształcony.¹⁰⁶ Sagitarius był uczonym zajmującym się wieloma zagadnieniami: historią Kościoła, Rzymu, Niemiec, Saxonii, Turynii i innych państw niemieckich. Był apologetą Lutra. Pisał rozprawy na temat ustrojów różnych państw, w tym także Polski.

Hartknoch korzystał z prac kilku historyków gdańskich. Sięgał do rozprawy Eliasa Constantina von Trevena Schrödera (1625—1680), powołując się *Ius publi-*

⁹⁹ Rp, s. 80; *Gentis Silesiae annales... a Ioachimo Cureo*, Wittembergia 1571, BN, vol. 34, p. 802. Estreicher: *op. cit.*, t. 14, s. 466.

¹⁰⁰ Rp-2, s. 115; *Breslo-graphia, hoc est Vratislaviae, Silesiorum, metropolews nobilissimae delinatio brevissima, auctore Nicolao Henelio...*, Frankfurt 1613, BN, vol. 70, p. 446.

¹⁰¹ Rp-2, s. 249; *Funccius Christian Aug. Gymnasi Gori. Rector. Quadripartitum historico-politicum orbis hoię, imperantis breviarum et celebr. script. polit. praecipua imperia, regna ducatus, respubl. studiosae juventui erotemat*, bm. 1673, BN, vol. 54, p. 4.

¹⁰² Rp-3, s. 288.

¹⁰³ Opis bibliograficzny tego dzieła Estreicher: *op. cit.*, t. 18, Kraków 1901, s. 259.

¹⁰⁴ Rp, s. 6; *Johannis Micraelli alter Pomer Land, nebenst historischer Erzählung dero in nä histen dreissig Jahren biss auf des letzten Hartzogen Bogislai XIV*, Szczecin 1640, BN, vol. 114, p. 290—91.

¹⁰⁵ Rp, s. 573; LC, vol. 32, p. 1129 podaje informację, że J. C. Cotovijk napisał: *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum* (Antwerpia 1619), w którym znajduje się synopsis Republicae Venetae.

¹⁰⁶ Rp-2, s. 143; C. Sagitarius: *Dissertatio historica de originibus et incrementis incultae civitatis Luneburgi*, Jena 1682, BN, vol. 160, p. 26.

cum Dantiscanum.¹⁰⁷ Czerpał informację z dzieła poświęconego dziejom Gdańska napisanego przez sekretarza rady miejskiej Gdańska Reinholda Curickego (1610—1667). Powołując się na jego pracę Hartknoch tytułuje ją *Chronicon Dantiscanum*.¹⁰⁸ W odniesieniu do zagadnień związanych z sądownictwem i procedurą sądową Hartknoch sięgał do dzieła rajcy gdańskiego Jana Nixdorfa (1625—1680): *Compendium processus iudicarii*.¹⁰⁹

Należy wreszcie wspomnieć o powoływaniu się Hartknocha na 2 wydawnictwa naukowe, odnoszące się do zagadnień historycznych. 45. tomowe *Diarium Europaeum*,¹¹⁰ obejmujące wydarzenia lat 1657—1683, wydawane we Frankfurcie nad Menem oraz 6. tomowe *Theatrum Europaeum*¹¹¹, wydawane również we Frankfurcie obejmujące lata 1617 aż do 1648, przez Mateusza Meriana, J. F. Abelina, H. Oraeusa, J. P. Loticha, J. Schledea. Tak się przedstawia, z pominięciem trudnych do ustalenia tytułów, sprawa wykorzystania przez Hartknocha literatury pisarzy zagranicznych.

Obecnie przejdę do omówienia tytułów dzieł pisarzy polskich. Bardzo często Hartknoch odwoływał się do dzieł przedstawionych w wykazach bibliograficznych poświęconych opracowaniom dziejów, jak i zbiorom konstytucji. Oprócz tego zamieścił w tekście sporą kolekcję dzieł. Będę je przedstawiał również w ujęciu chronologicznym.

Powołuje się na mowę Kromera wygłoszoną na pogrzebie Zygmunta Starego¹¹² oraz na mowę Macieja Kazimierza Sarbiewskiego (1593—1640) wygłoszoną na pogrzebie marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego Jana Stanisława Sapiechy.¹¹³ Przytacza nieokreślony traktat Stanisława Karnkowskiego (1520—1603), wzmiankując iż chodzi w nim o pozycję prymasa jako interreksa podczas wolnej elekcji w Polsce.¹¹⁴ Być może chodzi tu o wydrukowany w Krakowie jego list do M. Kromera: *Modus et ordo electionis novi regis*. Sięga do roczników kalwina ziemi krasno-

¹⁰⁷ Rp, s. 362; L. Mokrzecki w pracy pt. *Wkręgu...* informuje, iż były kłopoty z publikacją tego dzieła. Toteż nie figuruje ono w żadnych katalogach. Być może Hartknoch korzystał z rękopisu.

¹⁰⁸ Rp, s. 515; Wygląda na to, że Hartknoch korzystał z rękopisu. Jak podaje Estreicher: *op. cit.*, t. 14, s. 469, w roku 1686 ukazało się wydane w Amsterdamie i Gdańsku dzieło R. Curickego: *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung...* Na temat Curickego znajdujemy informacje w cytowanych pracach Mokrzeckiego.

¹⁰⁹ Rp, s. 471; J. Nixdorf: *Compendium processus iudicarii Regni Poloniae terrarumque Prussiae Regalis in duas partes distributum...*, Gdańsk 1655, Estreicher: *op. cit.*, t. 23, Kraków 1910, s. 164.

¹¹⁰ Rp, s. 86, 175.

¹¹¹ *Ibid.*, s. 200.

¹¹² *Ibid.*, s. 142; M. Kromer: *Oratio in funere... Sigismundi... regis*, Kraków 1548.

¹¹³ Rp, s. 384; K. Sarbiewski: *Laska marszałkowska na pogrzebie ... Jana Stanisława Sapiehi marszałka wielkiego W. Ks. L... w Wilnie... wystawiona*, Wilno 1635.

¹¹⁴ Rp, s. 167; S. Karnkowski: *Modus et ordo electionis novi Regis*, Kraków 1573.

stawskiej Stanisława Sarnickiego (1531—1597)¹¹⁵ jak i do traktatu Krzysztofa Warszawickiego (1543—1603): *De optimo status libertatis*.¹¹⁶

Przy rozpatrywaniu zagadnień heraldycznych, Hartknoch powołuje się na autorytet tamtych czasów Bartosza Paprockiego (1543—1614), chociaż nie podaje dokładnego tytułu jego herbarza.¹¹⁷ Podaje informację o tym, że Szymon Okolski (polski dominikanin i heraldyk, 1580—1633) poświęcił polskiej szlachcie trzytomowe dzieło: *Orbis Polonus*.¹¹⁸

Hartknoch przytacza najznakomitsze dzieło polskiej kontrreformacji, napisane przez byłego studenta z Ingolstadt i Rzymu, ucznia Bellarmina — kanonika sandomierskiego Kaspra Cichockiego (1545—1616): *Alliquorum Osiecensium sive variorum familiarum sermonum libri V*.¹¹⁹ Dzieło to, ze względu na obrazę monarchy angielskiego wywołało niezadowolenie angielskiego dworu.

Do studiów nad dziejami Kościoła w Polsce Hartknoch wykorzystuje dzieło kanonika warmińskiego Tomasza Tretera (1550—1610) poświęcone życiu biskupów warmińskich. Podaje jednak niedokładny jego tytuł.¹²⁰ Z kolei dla zagadnień związanych z sytuacją unitów i dysunitów w Polsce wskazuje na źródło informacji w *Annales Baroniusza*.¹²¹

Wiele razy Hartknoch odwołuje się do prac znanego historyka biskupa płockiego Stanisława Lubieńskiego (1573—1640) zamieszczonych w antwerpskim wydaniu jego dzieł. Wymienia mającą ogromne znaczenie dla spraw związanych z rokoszem Zebrzydowskiego rozprawę Lubieńskiego: *De motu civili in Polonia*¹²² z uwagi na to, iż jej autor jako sekretarz królewski miał dostęp do archiwum koronnego. Przytacza rozprawę Lubieńskiego: *Dissertatio de iure Poloniae ad Russicos et Moschoviticos ditones*,¹²³ chociaż podaje zniekształcony tytuł. To samo odnosi się do rozprawy: *De militari confoederatione anno 1622*¹²⁴. Hartknoch korzystał również z dzieła: *Series, vitae, res gestae episcoporum Plocensium*, Kraków 1642 r.¹²⁵

Śledząc zagadnienia sądownictwa w Polsce Hartknoch odwołuje się do dzieła żyjącego na przełomie XVI i XVII wieku Grzegorza Czaradzkiego i dodaje, iż cho-

¹¹⁵ Rp, s. 6; S. Sarnicki: *Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Litanorum libri octo*, Kraków 1587.

¹¹⁶ Rp, s. 201; K. Warszawicki: *De optimo status libertatis*, Kraków 1584.

¹¹⁷ Rp, s. 133, 364; B. Paprocki: *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1584.

¹¹⁸ Rp, s. 365; S. Okolski: *Orbis Polonus*, t. 1—3, Kraków 1641—5.

¹¹⁹ Rp, s. 231; K. Cichocki: *Alliquorum Osiecensium sive variorum familiarum sermonum libri V*, Kraków 1615.

¹²⁰ Rp, s. 271; T. Treter: *De episcopatu et episcopis ecclesiae Varmiensis*, Kraków 1685.

¹²¹ Rp-2, s. 376.

¹²² Rp, s. 68.

¹²³ *Ibid.*, s. 121.

¹²⁴ *Ibid.*, s. 541.

¹²⁵ *Ibid.*, s. 313.

dzi mu o proces cywilny.¹²⁶ Być może miał na uwadze: *Proces sądowy ziemskiego prawa koronnego z formularzem łacińskim pozwow y kondemnat...*, Poznań 1620.

Z kolei, zajmując się problematyką procesów o nieruchomości, Hartknoch powołuje się na dzieło opoczyńskiego pisarza grodzkiego Stanisława Łochowskiego (zm. 1650): *Processus iudicialis generalicis Regni Poloniae...*,¹²⁷ Kraków 1641.

W sprawach ustrojowych Hartknoch sięga do dzieła przebywającego w licznych ośrodkach zagranicznych Stanisława Krzysztanowicza (1577–1617). Krzysztanowicz po uzyskaniu stopni naukowych w Würzburgu, zapisał się na uniwersytet we Fryburgu, a następnie znalazł się w Lowanium, gdzie zawarł znajomość z Justusem Lipsiusem. Następnie przebywał w Moguncji, Londynie, Paryżu i Padwie. Hartknoch wzmiankuje o jego opisie Polski.¹²⁸ Chodzi tu najprawdopodobniej o dzieło: *Polonia seu brevis descriptio statuum Regni Poloniae...*, Moguncja 1606.

Mówiąc o prerogatywach szlacheckich w Polsce, Hartknoch powołuje się na dzieło kanonika łowickiego, wychowanka Akademii Zamojskiej, Władysława Kunickiego (1580–1640): *Eques Polonus*.¹²⁹

Przy analizowaniu wydarzeń politycznych Hartknoch odwołuje się do dzieła napisanego przez Jędrzeja z Pilicy Korycińskiego (1580–1652): *Perspectiva politica regno Poloniae elaborata...*, Gdańsk 1652¹³⁰.

Obok wymienionych pozycji na początku dzieła Teodora Zawackiego Hartknoch odwołuje się jeszcze do jednej jego pracy: *Memoriae processus iudicari*, Kraków 1614¹³¹.

Dla dziejów kościoła reformowanego w Polsce Hartknoch opiera się na pracy dziejopisarstwa i kaznodziei luterańskiego Andrzeja Węgierskiego (1600–1649) podając pseudonim autora *Regensvolscius* i tytuł: *Historiae ecclesiarum*.¹³² W bibliografii prac tego autora nie znajdujemy takiego tytułu. Chodzi najprawdopodobniej o dzieło: *Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias*, Utrecht 1652.

Hartknoch korzystał z dzieł Szymona Starowolskiego (1588–1635) *Polonia*¹³³ oraz *Eques Polonus*.¹³⁴ W tym wypadku prawdopodobnie chodzi o dzieło: *Prawy rycerz*, Kraków 1648.

¹²⁶ *Ibid.*, s. 392.

¹²⁷ Rp-3, s. 743.

¹²⁸ Rp, s. 335–6; S. Krzysztanowicz: *Polonia seu brevis descriptio statuum Regni Poloniae*, Moguncja 1606.

¹²⁹ Rp-2, s. 647; W. Kunicki: *Eques Polonus, sive almae nobilitatis polonae cum insigniis et prerogativis vera effigies*, Kraków 1645.

¹³⁰ Rp, s. 296.

¹³¹ *Ibid.*, s. 402.

¹³² *Ibid.*, s. 235; A. Węgierski: *Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias*, Utrecht 1652.

¹³³ Rp, s. 243, 561; S. Starowolski: *Polonia...*, Kolonia 1632.

¹³⁴ Rp, s. 561.

W sprawach politycznych Hartknoch powołuje się na dzieło wychowanka jezuickiego, profesora Akademii Wileńskiej Arona Olizarowskiego (1610–1659): *De politica hominum societate*.¹³⁵ Przed uzyskaniem profesury Olizarowski studiował u jezuitów w Polsce, Ingolstadcie, gdzie uzyskał doktorat praw obojga. W swoich czasach głosił poglądy mogące uchodzić za oryginalne. Mianowicie w czasach wolnej elekcji opowiadał się za wprowadzeniem monarchii dziedzicznej i zwalczał dążenia szlachty do zachowania jej dominującej roli w państwie. Walcząc z uciskiem chłopów głosił zasady równości.

Z problematyką zagadnień politycznych wiąże się praca innego pisarza Macieja Dobrackiego (1626–1664): *Wydworny polityk*, Oleśnica 1664.¹³⁶ W sprawach poświęconych zagadnieniom wolnej elekcji w Polsce Hartknoch powołuje się na dzieło sekretarza miasta Torunia Jana Sachsa ze Wschowy (ur. 1641): *De Scopo Reipublicae Polonicae adversus Hermannum Conringium...*, Wrocław 1665.¹³⁷

Z literatury polemicznej Hartknoch markuje tytuł dzieła Łukasza Opalińskiego (1612–1662): *Polonia defensa contra Joannes Barclaium*, Gdańsk 1648. Francuz Jean Barclay (1582–1621) wydał satyryczne dzieło *Arganis*, w którym w sposób uszczypliwy scharakteryzował stosunki panujące w ówczesnej Europie, w tym także Polsce. Z repliką wystąpił najbardziej wykształcony człowiek polskiego baroku Łukasz Opaliński. Poddał on krytyce poglądy Barclay'a z barokowym rozmachem, ale i niekonsekwencją, starając się bronić zasad polityczno-ustrojowych Polski szlacheckiej.¹³⁸ Hartknoch powołuje się na jeszcze jednego z katolickich polemistów Adama Grodzieckiego (zm. 1647) piszącego pod pseudonimem Macieja Dargodzkiego wzmiankując, iż chodzi mu o dzieło poświęcone kwestii tytułów.¹³⁹

Z dzieł poświęconych zagadnieniom historii przytacza pracę Wojciecha (Alberta) Inesa (1620–1658) *Lechias...*¹⁴⁰ Była ona poświęcona dziejom Polski od czasów legendarnych aż do Jana Kazimierza.

Z okresem panowania Jana Kazimierza związany jest rokosz Lubomirskiego. Hartknoch przytacza, omawiając zagadnienia rokoszu, dzieło wielkiego marszałka koronnego, hetmana i starosty krakowskiego Jerzego Sebastiana Lubomirskiego (1616–1667): *Jawnej niewinności manifest...*¹⁴¹

Omawiając wydarzenia okresu Jana Sobieskiego przytacza pieśń napisaną na cześć podkomorzego pomorskiego i starosty śremskiego Piotra Adama Opalińskie-

¹³⁵ *Ibid.*, s. 197; A. Olizarowski: *De politica hominum societate, libri tres*, Gdańsk 1651.

¹³⁶ *Rp.*, s. 399.

¹³⁷ *Ibid.*, s. 31; J. Sachs: *De scopo Reipublicae Polonicae adversus Hermannum Conringium professorem Helmstadiensem*. Wrocław 1665.

¹³⁸ *Rp.*, s. 402; por. S. Grzeszczuk: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, s. 95.

¹³⁹ *Rp.*, s. 319; A. Grodziecki: *Przestroga o tytułach i dygnitarstwach cudzoziemskich w Polsce*, bm. 1637.

¹⁴⁰ *Rp.*, s. 575; A. Ines: *Lechias ducum, principum ac regum Poloniae*, Kraków 1665.

¹⁴¹ *Rp.*, s. 383; J. Lubomirski: *Jawnej niewinności manifest Bogu, światu, ojczyźnie przez Jaśnie Wielmożnego Jego Mci Pana P. Jerzego Sebastiana...*, bm. 1666.

go przez J. Redwita.¹⁴² Jak podaje *Nowy Korbut* Redwitz dokonał przeróbki wiersza Zbigniewa Morsztyna: *Sławna wiktoria nad Turkami*, wydając dzieło pt.: *Corona victoriae...* Leszno 1674.

Do dziejów Kościoła w Polsce Hartknoch powołuje się na bardzo ważne dzieło kapelana biskupa Macieja Łubieńskiego — Stefana Damalewicza (zm. 1673): *Series Archiepiscoporum Gnesnensium*, Warszawa 1648¹⁴³. Jakkolwiek Damalewicz nie należał do historyków wybitnych, to jego dorobek należy uznać za znaczący z uwagi na to, iż wykorzystał nieznane dotychczas arcybiskupstwa, butwiejące w pomieszczeniach klasztorach. Przede wszystkim korzystał z zasobów archiwum gnieźnieńskiego i znakomitej niegdyś kolegiaty uniejowskiej. Dzięki pracom badawczym uchronił wiele dokumentów przed zapomnieniem. *Series Archiepiscoporum Gnesnensis* posiada ogromne znaczenie: np. dla pracy Jana Korytkowskiego: *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasi polscy od roku 1000 do 1821*. Damalewicz napisał jeszcze: *Vitae Vladislaviensium episcoporum*. Kraków 1642. Kapitalne znaczenie dla historiografii polskiej ma wprowadzenie przez Damalewicza do poczty biskupów gnieźnieńskich błogosławionego Bogumiła dzięki dziełu: *Vita S. Bogumili archiepiscopi*, Rzym 1661.

Hartknoch odwołuje się do dzieła kasztelana lwowskiego, pisarza i historyka Andrzeja Maksymiliana Fredry (1620—1679) mówiąc o fragmentach polityki¹⁴⁴: Sądzę, iż chodzi mu o dzieło *Monita politico-moralia et icon ingeniorum*, Gdańsk 1664.

Z zagadnień archeologii kościelnej Hartknoch podaje dzieło kaznodziei luterańskiego Jana Herbinusa (1633—1676) odnoszące się do dziejów krypt kijowskich: *Religiosae Kijovienses Cryptae, sive Kijovia Subternea...*¹⁴⁵, Jena 1675.

Na temat epizodu wojen polsko-tureckich z roku 1673 Hartknoch snuje rozważania w oparciu o dzieło polskiego pisarza jezuita i teologa Wojciecha (Alberta) Tylkowskiego (1624—1695) *Disquisitio physica...*, Oliwa 1674 r.¹⁴⁶ Pomimo dążenia do złagodzenia niesłusznej krytyki dzieł czasów sarmatyzmu tę pracę należy uznać za ewidentny przykład obskurantyzmu w tamtych czasach¹⁴⁷. Hartknoch powołuje się na pracę innego polskiego jezuita Jana Kwiatkiewicza (1630—1703), kontynuatora Skargi w dokonywaniu streszczeń z roczników Baroniusza. Podaje dzieło tego autora: *Phenix Rhetorum*, Kraków 1672.¹⁴⁸ Wspomina wreszcie o zbiorze mów polskich pod nazwą: *Mówca polski*.¹⁴⁹

¹⁴² Rp-2, s. 109.

¹⁴³ Rp, s. 320.

¹⁴⁴ *Ibid.*, s. 176.

¹⁴⁵ *Ibid.*, s. 548.

¹⁴⁶ Rp-2, s. 110.

¹⁴⁷ Jak podaje Estreicher przy opisie tego dzieła (*op. cit.*, t. 31, Kraków 1936, s. 458), Tylkowski pisał o rodzeniu się złota i o wpływie złota na powstawanie gwiazd, o narodzinach chłopca ze złotym zębem pod wpływem rozlania się żółci na skutek oddziaływania gwiazd itp.

¹⁴⁸ Rp, s. 566.

¹⁴⁹ Rp-2, s. 269; J. S. Pisarski: *Mówca Polski...*, Kalisz 1668.

Dotychczasowe rozważania nad wykorzystaniem zasobów informacji do wywodów nad dziejami Polski Jana Krzysztofa Hartknocha skłaniają do następujących wniosków. Hartknoch powoływał się na wiadomości zawarte zarówno w źródłach aktowych, opisowych jak i opracowaniach naukowych. Nie czynił jednak różnicy pomiędzy źródłem i opracowaniem. Ale, jak podkreśla Jerzy Serczyk¹⁵⁰, jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku w historiografii nie można było spotkać dokładnego zróżnicowania źródła i opracowania, dlatego obydwa rodzaje przekazów traktowano jednakowo.

W drugim wydaniu dzieła Hartknocha są pewne korekty. Polegają one na prostowaniu mylnych informacji, a także podawaniu nowych pozycji z zakresu literatury naukowej.

Jako nowatorstwo warsztatu historycznego na ziemiach polskich możemy uważać sporządzenie przez Hartknocha na początku dzieła dwóch wykazów bibliograficznych, dla źródeł opisowych i dla źródeł aktowych. W tych wykazach znalazły się pozycje, które Hartknoch uważał za najważniejsze, do których często odwoływał się podczas prowadzonych rozważań. Ponadto powoływał się na pokaźną ilość dzieł mających charakter bądź źródeł, bądź opracowań. Dotyczyło to zarówno literatury polskiej, śląskiej, pomorskiej, gdańskiej, pruskiej jak i krajów znajdujących się poza ziemią polskimi.

Hartknoch popełniał poważne uchybienia, biorąc rzecz z punktu widzenia bibliograficznego, przy wskazywaniu na wykorzystane przez niego pozycje. Do uchybień zaliczyć możemy niedokładne wymienianie tytułów, czy nawet nie podawanie ich. Zamiast nazwisk autorów podaje niekiedy ich pseudonimy, jak w przypadku Węgierskiego. Za jeszcze gorszą rzecz w przypadku Piotrkowczyka należy uznać Kojarzenie osoby drukarza dzieła z jego autorem. Zdarzają się pomyłki dotyczące pisowni nazwisk autorów, np. Borek zamiast Boregk, a także pomyłki dotyczące roku wydania.

Równocześnie nasuwa się odmienny wniosek, iż Hartknoch powołując się na dzieła licznych autorów musiał mieć o nich pewną informację, wprawdzie niekiedy niekompletną, ale sam fakt takiej informacji jest świadectwem kultury intelektualnej jak i horyzontów poznawczych.

Godne jest podkreślenia to, że Hartknoch powoływał się na dzieła dotyczące różnych aspektów dziejów Polski, nawet takich, którymi obecnie zajmują się rozbudowane nauki pomocnicze historii: np. heraldyka, archeologia kościelna czy epigrafika. W ostatnim przypadku chodzi o powoływanie się przez Hartknocha na treść epitafium z katedry poznańskiej.¹⁵¹ Były to jednak przypadki jednostkowe, toteż nie możemy na podstawie tego wyprowadzać zbyt uogólniających wniosków.

Fakt odwoływania się Hartknocha do dzieł dotyczących różnorodnych zagadnień świadczy o jego horyzontach poznawczych. Odnosi się to przede wszystkim

¹⁵⁰ Serczyk: *op. cit.*, s. 290.

¹⁵¹ Rp-3, s. 454.

do literatury poświęconej zagadnieniom Polski, innych państw, a także zagadnieniom prawno-ustrojowym. Jednakże w tej ogromnej kolekcji dzieł znajdują się drugorzędne, a nawet niepotrzebne, np. panegiryk Redwitza, czy dzieło Tylkowskiego. Było to wynikiem postawy erudycyjnej panującej w historiografii tego okresu, nakazującej odwoływać się do jak największej ilości opracowań. Powoływanie się na drugorzędne dzieła może deprecjonować Hartknocha jako badacza. Jednakże te uchybienia rekompensuje zawiązka odwoływanie się do licznych źródeł aktowych. Było to wówczas w polskiej historiografii rzadkością.

РЕЗЮМЕ

Ян Кшиштоф Харткнох (1644—1687) в историографии Поморья сыграл особую роль. Он был образцом для лютеранских и прусских историков даже до конца XVIII в.

Предметом настоящего исследования является труд Харткноха *Respublica Polonica*, а главным вопросом, на который автор статьи пытается дать ответ: какими источниками пользовался Харткнох в работе над своим произведением.

Автор статьи уделяет небольшое внимание таким источникам, как акты, концентрируясь прежде всего на источниках описательного характера и печатных трудах. Исследователь указывает на новшество, введенное Харткнохом в историографию того времени, — два библиографических списка: один для источников описательного характера, другой — для актов.

Харткнох исключительно небрежно относился к цитированным источникам как польских, так и иностранных авторов, поэтому исследователь на основании польских библиографий и каталогов библиотеки Конгресса США (Library of Congress), Британского музея (British Museum), и Национальной библиотеки (Bibliothèque Nationale) пытался установить правильные названия цитированных произведений польских, силезских, поморских, гданьских, прусских, чешских, венгерских, французских, итальянских, немецких, английских и датских авторов.

Цитированные Харткнохом произведения дают возможность выделить некоторые группы проблем: история Польши и других государств, история государства и права, вспомогательные науки (пользуясь современной терминологией), такие как геральдика, церковная археология. Одновременно установлено, что некоторые труды имеют второстепенное значение и цитировать их нет необходимости. Сравнивая оба издания, можно заметить, что во второе Харткнох внес некоторые изменения и новшества. Это свидетельствует о том, что историограф следил за выходом новых печатных изданий.

RÉSUMÉ

Jean Christophe Hartknoch (1644—1687) joua un rôle particulier dans le développement de l'historiographie de la Poméranie. C'est encore jusqu'à la fin du XVIIe siècle qu'il fut considéré comme modèle pour des historiens luthériens en Prusse.

L'objet de l'analyse, c'est l'ouvrage intitulé *Respublica Polonica*, de Jean Christophe Hartknoch, et le problème fondamental consiste à trouver les réponses à la question suivante: Quelles sources d'informations consulta Hartknoch en écrivant son ouvrage?

Dans l'article, on a traité d'une façon assez générale le problème de l'utilisation des documents par Hartknoch, en fixant l'attention surtout sur les sources descriptives et sur les monographies. On a indiqué la nouveauté que Jean Christophe Hartknoch avait apportée à l'historiographie polonaise de son époque, consistant au fait qu'il a préparé, au début de son ouvrage, deux index bibliographiques, l'un pour des sources descriptives, l'autre pour des sources documentaires.

Puisque Jean Christophe Hartknoch indiquait les titres, tant polonais qu'étrangers, des ouvrages cités avec une grande nonchalance, on a tâché de reconstruire les vrais titres en basant sur les bibliographies polonaises et les catalogues des institutions telles Library of Congress, British Museum et Bibliothèque Nationale. On a indiqué les ouvrages des écrivains polonais, silésiens, poméraniens, de Gdańsk (Dantzig), prussiens, tchèques, hongrois, français, italiens, allemands, anglais, suédois, danois.

Les ouvrages cités par Hartknoch permettant de mentionner certains groupes de problèmes concernant l'histoire de la Pologne et d'autres pays, l'histoire de l'état et du droit, ainsi que les sciences adjuvantes de l'histoire (si nous utilisons la terminologie moderne) telles que la science héraldique et l'archéologie religieuse. On a indiqué, en même temps, que certains ouvrages ont une signification tout à fait secondaire, et que leur citation est inutile. En comparant la première avec la deuxième édition de l'ouvrage, on a constaté que Jean Christophe Hartknoch y a fait quelques corrections et innovations. Cela démontre qu'il suivait toujours la parution de nouvelles publications.